

Ondřej Císař: *Politický aktivismus v České republice: Sociální hnutí a občanská společnost v období transformace a evropeizace.*

1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, 187 stran, ISBN 978-80-7325-168-0 (signatura knihovny ÚMV 55 655).

V dokumentárním filmu o každodenním životě v Keni, který nedávno vysílala televize BBC, se v posluchárně plně univerzitních studentů autor dokumentu postupně ptá, kdo z nich by po dokončení studia chtěl pracovat ve státní službě, v soukromém sektoru a v nevládních organizacích (jež jsou v afrických podmínkách téměř bez výjimky financované zahraničními nadacemi). Zatímco u prvních dvou možností se zvednou dvě-tři ruce, při zmínce o nevládním sektoru jsou rukou desítky. Nejde mi tu o násilnou analogii se situací v České republice nebo šířeji v postsocialistických zemích. Přesto se nelze zcela ubránit dojmu – a Císařova kniha tento dojem umocňuje –, že přes celkovou odlišnost obou situací by hledání analogií nebylo úplně bez výsledku.

Stejně jako tomu bylo u autorovy předchozí monografie *Transnacionální politické síť* s podtitulem *Jak mezinárodní instituce ovlivňují činnost nevládních organizací* (Brno: Masarykova univerzita, 2004), *Politický aktivismus v České republice* je výbornou politikovědní knihou, naplňující ta nejnáročnější očekávání. Ondřej Císař se perfektně orientuje nejen v rozsáhlé teoretické literatuře o sociálních hnutích, ale i ve specifitější diskuzi o podobě sociálních hnutí v postsocialistických společnostech. Tomu odpovídá i ambicióznost cíle projektu: přispět s použitím výsledků původního empirického výzkumu, provedeného převážně v České republice, do mezinárodní teoretické diskuze o sociálních hnutích. Autor tento plán naplňuje se smyslem pro přehledné rozvíjení a patřičnou gradaci argumentu. První popisně-analytická polovina knihy je shrnutím přípravných prací pro druhou polovinu, jež přináší to, co z této studie dělá skutečně atraktivní a myšlenkově provokativní čtení. V ní se Císař pouští do polemiky s tím, co označuje za převládající akademickou interpretaci důsledků závislosti politického aktivismu na „mezinárodním patronátu“, jinými slovy řečeno – na amerických a evropských finančních zdrojích –, a nabízí svůj vlastní, vůči tomuto proudu protichůdný argument.

Jak Císař postupuje? První tři kapitoly věnuje vymezení parametrů výzkumu, vybudování metodologicko-analytického aparátu, zavedení definic a kvantitativní analýze českého politického aktivismu v období 1993–2005. Pro pět vybraných let (1993, 1996, 1999, 2002 a 2005) provedl analýzu protestních událostí zaznamenaných ČTK. Součástí jeho postupu je také zavedení konceptuálního aparátu potřebného k analýze a typologii českého aktivismu. Vycházejí z práce Petrové a Tarrowa, autor rozlišuje mezi dvěma dimenzemi politického aktivismu. První dimenzí je mobilizační kapacita, jejímiž indikátory jsou počet organizovaných členů a počet účastníků protestních událostí. Indikátory druhé dimenze, kterou Císař nazývá transakční či advokační kapacita (schopnost budovat meziorganizační síť, kooperovat a zapojit se do politického procesu), jsou organizační existence, počet organizovaných událostí, schopnost spolupracovat a začlenění do politického procesu. V obou případech mohou být kapacity vysoké a nízké; touto kombinací vzniknou čtyři možnosti popisující odlišné typy politického aktivismu.

„Starý participační aktivismus“ (například odborové hnutí) je charakterizován vysokou mobilizační i transakční kapacitou. „Epizodická masová mobilizace“ (například kampaň „Děkujeme, odejděte!“) se vyznačuje vysokou mobilizační a nízkou transakční kapacitou. Dva body – „nový radikální aktivismus“ a „občanská sebeorganizace“ – jsou shodně charakterizovány nízkou mobilizační a nízkou transakční kapacitou. Občanská sebeorganizace se od radikálního aktivismu liší zejména absencí stálé politické organizace. Příkladem

nového radikálního aktivismu, uvedeným v recenzované knize, jsou anarchisté. Pro občanskou sebeorganizaci Císař konkrétní příklad neuvádí, přestože jde o nejpočetnější kategorii protestních událostí v České republice. Z autorových náznaků (časté, časově omezené a počtem účastníků malé události, odehrávající se i v malých sídlech, spoléhající na petice a často artikulující environmentální požadavky) se zdá, že jedním z projevů tohoto modu by mohly být kampaně za místní referenda. Pokud tomu tak je, je překvapivé, že Císař neodkazuje na práce o českých místních referendech od Michaela L. Smitha.

Poslední modus politického aktivismu je „nový transakční aktivismus“. Jeho charakteristikami jsou vysoká transakční a nízká mobilizační kapacita. Jinými slovy řečeno, jde o události vyvolané malými advokačními organizacemi, jež se vyznačují nepočetným členstvem a jež tedy nejsou schopné mobilizovat velké počty stoupenců. Zato ale vyvolávají značné množství těchto událostí a jsou přitom schopné dobře kooperovat s podobnými organizacemi a vytvářet s nimi sítě. Na rozdíl od starého participačního aktivismu, soustředujícího se na ekonomické zájmy svých členů, jsou v centru pozornosti nového transakčního aktivismu postmaterialistické požadavky.

Výsledkem první části studie je zjištění, že politický aktivismus v České republice lze rozdělit do těchto pěti modů. Ve zbývající části studie autor věnuje největší pozornost právě poslední zmíněnému novému transakčnímu aktivismu, a to ze dvou důvodů. Za prvé, považuje jej za příznačný pro postsocialistické společnosti po roce 1989. Za druhé, transakční aktivismus zároveň představuje svým způsobem záhadu, které se autor snaží přijít na kloub. Za důležitý znak tohoto modu považuje skutečnost, že přes prokazatelně nízkou participaci (mobilizační kapacitu), již sdílí s novým radikálním aktivismem a s občanskou sebeorganizací, se na rozdíl od nich nový transakční aktivismus vyznačuje vysokou transakční kapacitou, a tedy poměrně velkou účinností politického aktivismu.

Právě tato snaha odhalit nezávislou proměnnou, zformulovaná do otázky „Co umožnilo vznik transakčního aktivismu v České republice?“, je jádrem druhé poloviny recenzované knihy. V ní autor zužuje empirický záběr studie na tři sektory nového transakčního aktivismu: na skupiny hnutí environmentálního a lidskoprávního a na hnutí za práva žen a na jeden sektor nového radikálního aktivismu – anarchisty. K zodpovězení hlavní otázky knihy autor na základě teorie mobilizace zdrojů a modelu politického procesu sestavuje explanační rámec. V něm kombinuje nízké a vysoké zdroje s otevřenými a uzavřenými příležitostmi pro zapojení do politického procesu. Koncept struktury politických příležitostí je přitom vícedimenzionální a zahrnuje formální i neformální instituce, kulturní aspekty (interpretativní schémata, jež některé požadavky legitimizují a jiné delegitimizují) a mnohoúrovňovost (příležitosti nabízí nejen domácí, ale i mezinárodní prostředí). Aby mohli aktivisté příležitosti využít, musejí mít k dispozici zdroje. Císař rozlišuje čtyři typy zdrojů: agregaci (zdroje nashromážděné jednotlivci, například členské příspěvky), samostatnou produkci hnutí (například literaturu či organizační rámce), kooptace (strategické přivlastňování již existujících institucí pro cíle hnutí) a patronát (granty nadací, soukromé dary).

Autorovou odpovědí na hlavní otázku studie je „mezinárodní (zahraniční) patronát“. Ten umožnil advokačním organizacím vznik již krátce po roce 1989, kdy jim byl politický proces otevřen a kdy řada jejich požadavků byla u veřejnosti populární, ačkoli se tato popularita nepromítla do členské nebo finanční podpory. Mezinárodní patronát umožnil těmto aktivistům přežít i pro ně nepříznivé období uzavřených příležitostí v polovině devadesátých let minulého století.

Do tohoto bodu se Císařova interpretace vývoje českého transakčního aktivismu v zásadě shoduje s výkladovou linií v zahraniční literatuře. V čem se ale dramaticky odlišuje, je interpretace dopadu zahraničního patronátu na český advokační aktivismus. Zatímco autoři, s nimiž Císař polemizuje, argumentují, že faktickým důsledkem dominantní role zahraničního patronátu je ochromení politické mobilizace a zahraniční zdroje financování tak pomáhají pacifikovat militantní aktivismus a přetvářet jej v umírněnější formy (te-

ze kooptace sociálních hnutí elitou), Císař se přiklání k Jenkinsově alternativní tezi usměrňování sociálního hnutí, formulované na základě výzkumu provedeného ve Spojených státech amerických. Podle ní je hlavním důsledkem financování sociálních hnutí nadacemi jejich profesionalizace, která často vede k mohutnější mobilizaci, a tím i k úspěšnosti daného sociálního hnutí.

V této recenzi se dále zaměřím pouze na environmentální aktivismus, neboť o ostatních třech sektorech jsem vlastní výzkum neprováděl. Autor sám však klade největší důraz právě na poznatky týkající se environmentálního aktivismu, neboť ten se podle zjištění v první části studie stal páteří českého transakčního aktivismu. Pro Císařův argument je klíčové, že z dat o protestních událostech shromážděných ČTK v období uzavřených domácích příležitostí (konkrétně to tedy v Císařově studii znamená roky 1993 a 1996) vyplývá, že alespoň některé ekologické organizace zůstaly aktivní – a to díky finanční podpoře ze zahraničí. Jak autor správně uvádí, u ekologických organizací byly od roku 1989 až do začátku první dekády tohoto století jiné finanční zdroje než ze zahraničních nadací zanedbatelné. Jedinou výjimkou byla v tomto ohledu česká pobočka Greenpeace. Ta do konce devadesátých let dostávala většinu prostředků od Greenpeace International, ale pak se soustředila na vybudování základny domácích podporovatelů, a proto od roku 2001 v jejím financování převažují zdroje z agregace a ze samostatné produkce.

Právě srovnání Greenpeace s Hnutím Duha, které v té době stále získávalo mezi 4/5 a 1/2 svých zdrojů ze zahraničí, slouží Císařovi jako důkaz pro jeho argument, že zahraniční patronát sice vede k profesionalizaci, zároveň však nemusí znamenat demobilizaci, deradikalizaci a kooptaci environmentálních organizací elitou. V této části své práce vede Císař polemiku především s britským badatelem Adamem Faganem. Ten ve svých publikacích ze začátku tohoto desetiletí kritizoval závislost českých organizací na zahraničním financování, v němž spatřoval příčinu umírněného a neradikálního chování většiny českých organizací. Tvrdil, že zahraniční nadace jsou ochotné financovat jen nekontroverzní projekty, jež nepředstavují žádnou alternativu nebo kritiku dominantního neoliberálního modelu společnosti. Fagan se domníval, že k tomu, aby se české organizace mohly věnovat jiným, jimi samotnými definovaným a v konečném důsledku zřejmě politicky radikálnějšími projektům, měly by si vybudovat nezávislost na tomto zdroji financování vytvořením dostatečně velké domácí členské nebo podporovatelské základny.

Podle Císařova názoru měla finanční nezávislost české pobočky Greenpeace opačný efekt, než by se podle Faganovy logiky dalo očekávat. Greenpeace v tomto období opustilo kontroverzní, v očích české veřejnosti nepopulární kampaně, včetně té proti dostavbě jaderné elektrárny Temelín, a namísto toho se začalo věnovat politicky bezrizikové kampani na záchranu velryb. Císař uzavírá, že nezávislost na grantech nevytvořila z Greenpeace vyzývatele systému. Naopak Hnutí Duha, které bylo ve stejném období naprosto závislé na zahraničních grantech, dále pokračovalo ve stále nepopulárnější protitemelínské kampani. Z tohoto protichůdného vývoje těchto dvou organizací pak Císař vyvozuje obecný závěr, že právě závislost na zahraničním financování je tím faktorem, jenž organizacím dovoluje sledovat radikální cíle, které by závislost na domácí podpoře neumožňovala.

Problémem je, že tento, pro potvrzení Císařovy hypotézy klíčový případ, jak jej sám autor nazývá, plní funkci obecného důkazu, jen když je takto vytržen z časového kontextu. Pro obecnou platnost Císařovy hypotézy by bylo třeba prokázat, že závislost politické radikality na zahraničním patronátu a naopak umírněnosti na domácích zdrojích podpory lze pozorovat i v jiných obdobích a u jiných organizací. Zůstaňme ještě chvíli u české pobočky Greenpeace a u českých Friends of the Earth – Hnutí Duha. Podívejme se však na období, jež předcházelo letům 1998–2003, z nichž autor vyvozuje svůj argument. Obě organizace byly od svého vzniku (Greenpeace v roce 1992, Hnutí Duha v roce 1990) až do roku 1998 téměř stoprocentně závislé na zahraničních zdrojích. Podle Císařovy teze by tedy obě organizace v letech 1992–1998 (jež se překrývají s obdobím uzavřených domá-

cích politických příležitostí) musely shodně sledovat radikální agendu nezávislou na mínění domácího publika.

To podle mých vlastních zjištění, včetně rozhovorů se dvěma prvními řediteli (1992–1994 a 1994–1998) české pobočky Greenpeace, pro tuto organizaci neplatilo. Greenpeace International ze své pozice zdroje financí sice vyvíjelo tlak na českou pobočku, aby vystupňovala radikalitu své antitemelínské kampaně a k tomuto účelu opakovaně nabízelo vyslání svého „*action team*“ do České republiky, česká pobočka však tuto nabídku vždy odmítla. Frustrován malou radikalností české pobočky její kampaňér Jan Piňos dokonce v roce 1993 z organizace odešel a přenesl svou kampaň na záchranu Libkovic z Greenpeace právě do Hnutí Duha. Oba první ředitelé české pobočky Greenpeace byli poměrně konzervativně založení lidé a měli značnou nechuť k radikálním akcím. Přestože byli zcela finančně nezávislí na české veřejnosti, jejich umírněnost byla vyvolána obavami z negativních reakcí veřejnosti. Jak uvedla ředitelka české pobočky Greenpeace v letech 1994–1998 ve výzkumném rozhovoru z roku 2004, pobočka se již v polovině devadesátých let rozhodla sledovat strategii, kladoucí důraz na vědecké argumenty, na přípravu odborných studií a na racionální argumentaci a zároveň se vyhýbající emociálně zabarveným vystoupením. Pro její zaměstnance bylo důležitým impulzem pro toto rozhodnutí zařazení organizace na seznam extremistických organizací, vypracovaný Ministerstvem vnitra v roce 1995. (Hnutí Duha se na tomto seznamu ocitlo také.) Lze tedy argumentovat, že česká pobočka byla po většinu doby své existence umírněná, a to bez ohledu na míře své závislosti na zahraničním patronátu. Pro tuto její orientaci byla rozhodující osobnost ředitelů pobočky.

Od svého vzniku až do roku 2003 podíl grantového financování na rozpočtu Hnutí Duha neklesl pod 70 %. Podle Císařovy teze by tedy v průběhu těchto let neměl být znatelný rozdíl v míře radikality této organizace. Nemám k dispozici kvantitativní údaje o počtu protestních událostí pořádaných Hnutím Duha a zaznamenaných ČTK (v této explanační části knihy jimi však neoperuje ani autor studie). Avšak z rozhovorů, které mi poskytl současní i bývalí zaměstnanci Hnutí Duha, jednoznačně vyplývalo, že míra radikality a umírněnosti organizace byla v první řadě determinována osobnostmi, jež tuto organizaci ovládaly a nikoli původem rozhodující části financí. To se ukázalo v roce 1995, kdy neúspěch libkovické kampaně vedl k polemice mezi Piňosem a předsedou Hnutí Duha Jakubem Patočkou na stránkách časopisu organizace *Poslední generace*. Ačkoli Hnutí Duha bylo v té době z většiny financováno zahraničními nadacemi, Jan Piňos (reprezentuje část zaměstnanců Hnutí Duha) argumentoval, že je třeba radikální formy aktivismu opustit a přijmout ty, jež budou pro českou veřejnost a sdělovací prostředky přijatelné. Převážil však názor nejlivnější osobnosti organizace Jakuba Patočky, který tvrdil, že by organizace neměla měnit svou strategii jen proto, aby vylepšila svůj mediální image.

Když v roce 2002 zakladatelé Hnutí Duha Jan Beránek a Jakub Patočka organizaci opustili a předsedou se stal Martin Ander, jeho kurz se proti předchozímu 12letému období značně změnil. Ačkoli Hnutí Duha v letech 2002–2004 stále získávalo mezi 65 a 80 % svých finančních prostředků převážně ze zahraničních zdrojů, podle informací z mých rozhovorů míra radikality organizace výrazně poklesla a z vyzývatelů systému, jímž bylo Hnutí Duha v devadesátých letech, se stala organizací odpovídající Faganovu popisu hnutí kooptovaného elitou.

Zdá se tedy, že pro vysvětlení variací v míře radikálnosti českých ekologických organizací nevystačíme s původem zdrojů jako s rozhodující nezávislou proměnnou. Je zřejmé, že identická finanční závislost na zahraničním patronátu nevede ke stejnému vzorci chování, pokud jde o radikalitu. Za diametrálně odlišnými výsledky vnitřních diskuzí o míře radikálnosti byly osobní preference vedoucích osobností těchto dvou organizací. Zdá se tedy, že velkou pozornost je třeba věnovat i roli jednotlivců, zejména u tak malých organizací, jako byly v té době Hnutí Duha i Greenpeace. Počet zaměstnanců Hnutí Duhy i Greenpeace se ve sledovaném období pohyboval kolem desítky.

Pokud jde o identifikaci a typologii trendů protestních událostí v České republice, nelze Císařově studii nic vytknout, snad s výjimkou nízkého počtu příkladů a ilustrací. Autor zcela správně charakterizuje klíčový vliv amerických nadací a následně Evropské unie (EU) na formování českého sociálního hnutí v devadesátých letech minulého století a přesvědčivě argumentuje, že to byl rozhodující faktor pro vysvětlení obrovského nárůstu advokačních organizací. Souhlasím také s jeho domněnkou, že financování ze zahraničí je příčinou nečekaného důrazu těchto hnutí na postmateriální témata ve společnosti, jež se jinak žádným zvláštním příklonem k postmateriálním hodnotám nevyznačovala. Problém nastává, když Císař opustí toto makroměřítko a na základě analýzy dvou početně velmi malých organizací formuluje vysvětlení, jímž oponuje existující literatuře. Má samozřejmě pravdu, že nahrazení zahraničních zdrojů domácími nemusí vést k větší radikalizaci hnutí, jak tvrdili někteří autoři, avšak jeho alternativní argument, že zahraniční zdroje financování vedou k větší radikalizaci, lze poměrně snadno zpochybnit na příkladu týchž dvou organizací, jež pro konstrukci svého argumentu používá on sám. Zdá se, že by k plnějšmu odhalení příčinných souvislostí tohoto klíčového případu bylo třeba provést rozhovory s více než dvěma protagonisty z Hnutí Duha a s jedním z Greenpeace.

S diskutabilním vysvětlením úrovně radikalismu Hnutí Duha a Greenpeace, které podkopává hlavní teoretickou ambici studie, souvisí další problematický aspekt recenzované knihy. Císař uvádí, že zaměření zahraničních dárců na podporu advokačních organizací v České republice a v dalších postsocialistických zemích je v zahraniční literatuře vysvětlováno jejich nekompetentností. K této interpretaci se staví kriticky a nabízí alternativní výklad, podle něhož šlo o promítnutí důsledků transformace amerického sociálního hnutí (od velkých členských k malým advokačním organizacím), která se odehrála od začátku šedesátých let do konce osmdesátých let, na mezinárodní úroveň. Autorovo nekritické vnímání šíření tohoto modelu politického aktivismu do jiných částí světa bez zřetelné snahy o jeho modifikaci na místní podmínky (nebo bez snahy o kultivaci místních modelů) jako bezproblémového a v konečném důsledku jednoznačně přínosného procesu považují za značně problematické. Za prvé, takový způsob šíření sociálního hnutí, který bez analýzy místní situace transplantuje do společností postsocialistické Evropy model vzniklý za velmi odlišných společenských podmínek, skutečně vypovídá o značné nekompetentnosti dárců. Za druhé, autorova implicitní akceptace pojetí vývoje společnosti jako lineárního procesu, v němž americké nadace a evropské zdroje pomáhají urychlit předem daný a známý směr vývoje, který s výjimkou zpoždění (většího v Keni, menšího v České republice) je všude v zásadě stejný, je u společenskovední práce zneklidňující, neboť předem vylučuje potřebu a možnost alternativy, odchylky nebo vzniku zcela jiného modelu.

V souvislosti s tím nezbyvá než doufat, že důraz kladený „mezinárodním patronátem“ na šíření postmateriálních hodnot bude v Keni menší a důraz na ekonomickou spravedlnost naopak větší než v České republice. Pojem „mezinárodní patronát“ by pravděpodobně byl nepřijatelný pro podobnou studii provedenou v keňských podmínkách. Není však úplně prost kolonialistických konotací ani v případě studie realizované v podmínkách postsocialistické společnosti. V tomto ohledu není překvapivé, že se Císař nezmiňuje o v posledních letech sílící kritice přístupu „západní“ společenské vědy k postsocialistickým společnostem. Kromě již zmíněné linearitě vývoje jde i o související problematičnost aplikace konceptů a teorií, jež byly vyvinuty v západním kulturním prostředí, pro analýzu společenských jevů v postsocialistických podmínkách.

Pro doplnění kontextu, v němž Císař rozvíjí svou argumentaci, je třeba ještě poznamenat, že literatura, s níž polemizuje a jejíž argumentaci označuje v daném tématu za převládající, ve skutečnosti prezentuje názory v širším smyslu nejen kritické, ale především menšinové. Naopak autorovo preferované pojetí ekologického hnutí (profesionální, expertní organizace „izomorfní“ s hierarchickými organizacemi v podnikatelském sektoru a zdůrazňující technická řešení) je zcela „mainstreamové“ a plně konzistentní s teoretic-

kým rámcem, který v posledních 20 letech v environmentální sociologii a politické vědě dominuje – s ekologickou modernizací.

Přes tyto výhrady považuji Císařovu knihu za vynikající a originální příspěvek k výzkumu sociálních hnutí a občanské společnosti. Obdiv si zaslouží autorova schopnost integrovat dílčí disciplinární a subdisciplinární diskuze a koncepty a formulovat širěji platné argumenty při zachování srozumitelnosti výkladu. Ocenit je třeba také jeho schopnost kombinovat analýzu procesů na národní a nadnárodní úrovni a uvědomění si nutnosti shromáždit informace z obou stran interakce mezi dárci – příjemci. Lze jen litovat, že přestože podle údajů v tiráži byla studie původně napsána anglicky, vydána byla zřejmě jen v češtině. V anglické verzi by studie pro své solidní teoretické zakotvení a polemický potenciál nepochybně vzbudila značný ohlas a dále zvýšila autorův mezinárodní citační ohlas.

Petr Jehlička